

ƏRƏB DİLİNDƏ İZAFƏT TƏRKİBLƏRİNİN İŞLƏDİLMƏSİ

Azərbaycan dilinin qrammatikasında əsas tərəfi adlarla (isim, sifət, say, əvəzlik və b.) ifadə olunan birləşmələrə ismi birləşmələr deyilir. Bu cür ismi birləşmələrin növü çoxdur; məsələn: yaşıl yarpaq, ağac yarpağı, yarpağın rəngi və s. Bunların hər biri öz yaranma üsuluna görə o birindən fərqlənir. Asılı tərəfləri əsas tərəfi izah etdiyinə görə bu söz birləşmələrinə təyini söz birləşmələri deyilir. Bunlar forma və məna xüsusiyyətlərinə görə üç növə bölünür: I növ təyini söz birləşmələri, II növ təyini söz birləşmələri, III növ təyini söz birləşmələri.

I növ təyini söz birləşmələri - Hal və mənsubiyyət şəkilçiləri olmadan yaranan birləşmələrə birinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: sərin su, işıqlı otaq, yağışlı hava və s. I növ təyini söz birləşmələrinin asılı tərəfi isim, sifət, say, əvəzlik və feli sifətlə, əsas tərəfi isə isimlərlə (və isimləşmiş sözlərlə) ifadə olunur. Məsələn: Daş (məhkəm, həmin, ağardılmış) divar; şüşə (çoxlu, təmiz, belə) qab.

II növ təyini söz birləşmələri - birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisiz, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili (-ı, -i, -u, -ü) birləşmələrə ikinci növ təyini söz birləşmələri deyilir. Məsələn: insan təbiətli, bildirçin yuvası, şəhər bağı və s. II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri, başlıca olaraq isimlərlə ifadə olunur. Lakin bəzən başqa nitq hissələri də isimləşərək belə birləşmələrin tərəfləri kimi işləyə bilər. Məsələn: gözəllər gözəli, yaxşılar yaxşısı və s. II növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında başqa söz artırmaq olmur. Təyini söz birləşmələrinin bu növündə tərəflərdən biri cəmlənərək digər tərəf tək olur. Məsələn: Xalqlar dostluğu, qocalar evi, mədəniyyət sarayları və s.

III növ təyini söz birləşmələri - bu birləşmədə isə birinci tərəf yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçili, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili olur. Məsələn: kürün daşması, sözün mənası və s.

Ərəb dilində təyini söz birləşmələrini iki əsas qrupa ayırmaq olar. Bunlar uzlaşan təyini söz birləşmələri və uzlaşmayan təyini söz birləşmələridir. Qarışıq təyini söz birləşmələri adlandırılan söz birləşmələri isə bu iki növün qarışığı kimi izah edilsə də, bunların əsasında izafət təşkil edir.

Uzlaşan təyini söz birləşmələri iki komponentdən ibarətdir: a) təyin edən söz – نَعْتٌ, yaxud صِفَتٌ b) təyinlənən söz – مَنْعُوتٌ, yaxud مَحْضُوفٌ mausuuf. Bu iki componentlər arasında dörd cəhətə görə uzlaşma mövcuddur: hal, cins, kəmiyyət, vəziyyət, yəni müəyyənlik və ya qeyri-müəyyənlik.

Məsələn: A. حَضْرَةٌ قَدِيمَةٌ qədim mədəniyyət
 Y. حَضْرَةٌ قَدِيمَةٍ qədim mədəniyyətin
 T. حَضْرَةٌ قَدِيمَةً qədim mədəniyyətə

Müəyyənlikdə olan ismin uzlaşan təyini də müəyyənlikdə olur.

Məsələn: الحَضْرَةُ الْقَدِيمَةُ

Ərəb qrammatiklərinin “izafət” adlandırdıqları uzlaşmayan təyini söz birləşməsi ifadə etdiyi məna çalarlıqlarının çoxluğu və ərəb dilində geniş işlədilməsi ilə başqa söz birləşmələrindən xeyli fərqlənir.

Əsasən isimlə ismin birləşməsindən ibarət olan bu birləşmələr ərəb dilində إِضَافَةٌ [idafatun] “ələvə; izafət” adlanır. İzafətin ifadə etdiyi mənalar (malikiyyət, əşyanın növü, nədən düzəldiyi və s.) nə qədər bir birindən fərqlənsə fərqlənsin, izafət birləşməsi qrammatik nöqtəyi nəzərdən öz mahiyyəti etibarını ilə təyini söz birləşməsi olaraq qalır; onun birinci tərəfi təyin olunanı – مضاف [mudafun], ikinci tərəfi isə təyin edənə – مضاف إليه [mudafun ileyhi] bildirir. İkinci tərəf birinci tərəfi yiyəlik halda olması ilə təyin etdiyi üçün, izafətə elmi qrammatikada uzlaşmayan təyini söz birləşməsi deyilir.

Ərəb dilində təyinlənən söz adlıq halda olub, artikl qəbul etmir. Təyin isə yiyəlik halda olub, məlum olduqda artikl qəbul edir.

Məsələn: Qeyri-müəyyənlikdə

(naməlum) مَكْتَبَةُ جَامِعَةِ -

(naməlum) مَدِيرُ مَدْرَسَةٍ -

Müəyyənlikdə isə ikinci tərəf, yəni təyin edən tərəf artikl qəbul edir. Məsələn: Qahirə şəhəri - مَدِينَةُ الْقَاهِرَةِ

(məlum) مَدِيرُ الْمَدْرَسَةِ -

(məlum) بَابُ الْغُرْفَةِ -

Beləliklə, izafətin qrammatik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- 1) Təyin olunanın nə tənvinini, nə də artiklı olur, çünki ikinci tərəf birinci tərəfi təyin etdikdə eyni zamanda onun üçün bir artikl rolunu da oynayır və ona müəyyənlik mənası verir.
- 2) Təyin edən çox zaman artikl qəbul edir, lakin o tənvinli də ola bilər.
- 3) Təyin olunan isim hər üç halda ola bildiyi halda, təyin edən həmişə yiyəlik halda olur.
- 4) Təyin daim yiyəlik halda olur, müəyyənlikdə və qeyri-müəyyənlikdə olması isə cümlənin tələbindən aslıdır.
- 5) Təyinlənən söz izafət tərkibində təyinlənməklə yanaşı, qrammatik müəyyənlik də kəsb etdiyi üçün tənvinə ehtiyac olmadan, adlıq halda [u], yiyəlik halda [i], təsirlilik halda isə [ə] qəbul edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb dilçiliyinə görə bitişən əvəzliyin isimlə işlənməsi də izafət tərkibi sayılır. Bitişən əvəzliliklər aid olduqları isimlərin sonuna əlavə olunaraq mənsubiyyət şəkilçilərinin və yiyəlik əvəzliliklərinin mənalarını verir. Bitişən

əvəzlilər isimlərə qoşulduqda eyni zamanda onlar üçün bir artikl vəzifəsini icra edir, onları müəyyənləşdirir. Bu səbəbdən bitişən əvəzlilik qəbul etmiş isimlərin tənvinini və artikli olmur.

Məsələn: (mənim şəhərim, bizim şəhərimiz) مدينتي، مدينتنا

İzafət birləşməsi tərəflərinin sayına görə “ikiterəfli” və “çox tərəfli” olur. İki isimdən ibarət olan izafətə sadə izafət deyilir.

Məsələn: səhər qəzetləri – جرائدُ الصباح ; dərslin mövzusu – موضوعُ الدرس

Cox tərəfli izafətdə, yaxud izafət zəncirində ən azı üç isim iştirak etməlidir. Burada hər sonrakı isim özündən əvvəlkinin ziyəlik vasitəsilə təyin edərək ona qrammatik müəyyənlik verir. İkitərəfli izafətdə olduğu kimi, çoxtərəfli izafətdə də sonuncu isim müəyyənlikdə və qeyri-müəyyənlikdə ola bilər. Bu cür birləşmələrdə isimlər bir-birini təyin etdiyi üçün nə tənvin, nə də artikl qəbul edir. Artikl və ya tənvin izafət zəncirinin yalnız sonuncu həlqəsində ola bilər. Məsələn:

Qeyri-müəyyənlikdə - Institutun müəlliminin lüğəti – قاموسُ مدرّسٍ معهدٍ

Institutun professorunun məqaləsinin adı – إسمُ مقالةٍ أستاذٍ معهدٍ

Müəyyənlikdə - Ölkə paytaxtının sakinləri – سكانُ عاصمةِ البلد

Qahirə şəhərinin universitetinin professoru – أستاذُ جامعةِ مدينةِ القاهرة

İzafət birləşmələrində tərəfləri təşkil edən həmcins üzvlər məlum qrammatik qaydalara tabe olur. Həmcins üzvlü izafəti aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: (1; 66)

1) Təyin olunan tərəfi (I tərəf) çoxaldılmış izafət. Məsələn:

Azərbaycanın şəhərləri, rayonları və kəndləri مدن و مناطق و قرى أذربيجان

2) Təyin edən (II tərəf) tərəfi çoxaldılmış izafət. Məsələn:

Tələbələrin və müəllimlərin hüquqları حقوقُ الطلاب و المدرّسين

3) Hər iki tərəfi çoxaldılmış izafət. Məsələn:

Məktəb və universitetin əhəmiyyəti və dəyəri أهمية و قيمةُ المدرسة و الجامعة

Qeyd etdiyimiz izafət tərkibləri ilə yanaşı ərəb dilində yalançı izafət anlayışı da mövcuddur ki, burada da birinci və ikinci tərəflər bir-biri ilə ziyəlik hal vasitəsi ilə əlaqələndirilir, lakin eyni zamanda bunların hər biri dıgər cəhətləri ilə səciyyələnir. Belə izafət tərkiblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. İzafət tərkibli mürəkkəb sifətlər

Ərəb dilində mürəkkəb sifət kimi təsəvvür edilən bir sıra ifadələr vardır ki, bunlar izafət tərkibində sifətlə ismin birləşməsindən ibarətdir. Burada sifət isimdən əvvəl gəlir və özündən sonra gələn ismin ziyəlik haldı olmasını tələb edir.

Məsələn: Sülhsevər محبُ السلم

Xoşsifət حسنُ الوجه

Çoxsaylı كثيرُ العدد

Bu cür sifətlərin mürəkkəb sifət ifadə etməsi özünü uzlaşmada da göstərir. Məsələn: Çoxsaylı əsərlər المؤلفاتُ الكثيرةُ العدد

Kəndlinin qəşəng qızı بنتُ الفلاحِ الحسنةُ الوجه

2. İzafətin miqdar saylarının ifadəsində işlədilməsi

İzafətdən II və IV qrup miqdar saylarında da istifadə olunur. İkinci qrup miqdar saylarına 3-10 sayları daxildir. Üç sayından etibarən miqdar sayları sayılan isimdən əvvəl gəlir. II qrup miqdar sayları aid olduqları isimlə tərəfləri əks qrammatik cinsdə olan izafət əmələ gətirir, isim isə cəmdə və qeyri-müəyyənlikdə olur.

Məsələn: dörd otaq أربعةُ غرفٍ ; yeddi qəzet سبعُ جرائدٍ ; altı gün ستةُ أيامٍ

Dördüncü qrup saylar da (100 və 100 – dən artıq) isimlə izafət əmələ gətirir, lakin burada isim daha cəmdə deyil, təkdə olur.

Məsələn: 100 kitabxana مئةُ مكتبةٍ ; 200 bina مئتاُ بنايةٍ ; 300 divan ثلاثمئةُ أريكةٍ 1000 qapı ألفُ بابٍ ; 2000 ailə ألفاُ أسرةٍ ; 3000 müəllim ثلاثةُ ألفٍ مدرّسةٍ

3. İzafət vasitəsilə sifətlərin üstünlük dərəcəsinin ifadə edilməsi

Burada qəlibinə salınmış sifət özündən sonra gələn ad qruplu sözlə izafətə girir. (4;88)

a) qəlibində olan sifətdən sonrakı söz qeyri-müəyyənlikdə olarsa, üstünlüyü bildirilən sözün cins və kəmiyyətindən asılı olmayaraq sifət daim təkdə və kişi cinsində olur. Sifətdən sonra izafətə girən söz isə üstünlüyü bildirilən sözlə kəmiyyətə və cinsə görə uzlaşır. Məsələn:

Bilal qəsəbəmizdə ən yaxşı qonşudur. بلال أفضلُ جارٍ في حينا

Əminə məktəbdə ən yaxşı tələbədir. أمانةُ أفضلُ طالبةٍ في المدرسة

Müsəlman kişilər dünyada ən üstün kişilərdir. المسلمون أفضلُ رجالٍ في العالم

b) qəlibində olan sifətdən sonra gələn söz müəyyənlikdə olarsa, sifət təyin etdiyi isimlə iki cür işlənə bilər.

Üstünlüyü bildirilən sözün cins və kəmiyyətindən asılı olmayaraq sifət daim təkdə və kişi cinsində ola bilər. Məsələn:

النبي محمد افضل الناس Məhəmməd peyğəmbər insanların ən fəzilətlisidir.

فاطمة افضل النساء Fatimə qadınların ən fəzilətlisidir.

المسلمون افضل الناس Müsəlman kişilər insanların ən üstünüdürlər.

Üstünlüyü bildirilən sözlə sifət məlum qaydalar əsasında uzlaşa bilər, yəni qadın cinsində فُعْلَى, müzəkkər cəmdə افاعل və ya افعلون, müənnəs cəmdə فعليات və ya فعل qəliblərində olur. Məsələn:

المسلمون افضل الناس Müsəlman kişilər insanların ən üstünüdür.

المسلمات فضليات النساء Müsəlman qadınlar qadınların ən üstünüdürlər.

4. “Hər, bütün, bəzi” (كُل، جميع، بعض) mənasını verən bir qrup sözlərin izafətdə işlədilməsi

كُل (küll, bütövlük) sözünün işlədilməsi

1) Özündən sonra təkdə qeyri-müəyyənlikdə gələn isimlə izafət yaradaraq “hər”, “hər bir” mənalarnı ifadə edir.

Məsələn: Hər gün كُلُّ يَوْمٍ ; Hər bina كُلُّ بِنَايَةٍ ; Hər rəng كُلُّ لَوْنٍ

2) Özündən sonra tək və ya cəmdə müəyyənlikdə gələn isimlə izafət təşkil etdikdə “bütün (hamı)” mənasını verir. Məsələn: Bütün gün كُلُّ الْيَوْمِ ;

Bütün meyvələr كُلُّ الْفَوَاكِهِ ; Bütün oyunlar كُلُّ الْاَلْعَابِ

جميع (cəm, məcmu) sözünün işlədilməsi

Cəm mənasını verən bir isimdir. Özündən sonrakı cəmdə olan isimlə izafət yaradaraq “hamı”, “bütün” mənasını verir.

Məsələn:

جميع العمال Bütün işçilər, işçilərin hamısı

جميع الطالبات Bütün tələbələr, tələbələrin hamısı

بعض sözünün işlədilməsi

1. Özündən sonrakı cəmdə olan isimlə izafət yaradaraq “biri”, “hansısa biri”, “bəziləri” mənalarnı ifadə edir. Məsələn:

بعض الدول Bəzi dövlətlər, dövlətlərdən biri

بعض الاديان Bəzi dinlər, dinlərdən biri

2. Özündən sonrakı təkdə olan isimlə izafət yaradaraq “qismən” mənalarnı ifadə edir. (9;226) Məsələn:

فهمتُك بعض الفهم Səni qismən başa düşdüm

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Məmmədov Ə.C. Ərəb dilinin qısa kursu . Bakı, 1998
2. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili dərsləri. Bakı, 2013
3. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992
4. Şəkərov E. Ərəb dilinin qrammatikası. Bakı, 2011

Türk dilində

5. Dr.Ahmet Yaşar. Arapçanın Temel Kuralları. Anadolu Matbaacılık, 1996
6. D.R. Mustafa Meral Çörtü. Sarf-Nahiv, 2005

Rus dilində

7. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва, 2001
8. Лебедев В.В. Арабская грамматика. Москва, 2003
9. Маммедов А.Д. Учебник арабского языка. (для студентов 2-ого курса) Баку, 1984

Ərəb dilində

9. مصطفى الغلايين ، جامع الدروس العربية ، بيروت ، 1980

Ключевые слова: несогласованное определительное словосочетание, родительный падеж, виды идафы

Açar sözlər: uzlaşmayan təyini sözbirləşməsi, yiyəlik hal, izafətin növləri

Key words: inconsistent definition consonance, genitive case, types of izafets

Резюме

Употребление изафетных сочетаний в арабском языке

Во вступительной части статьи даются сведения об именных словосочетаниях, существующих в Азербайджанском языке. Потом рассматриваются типы определительных словосочетаний в арабском языке. Основная часть статьи посвящена разбору несогласованных определительных словосочетаний в арабском языке. Объясняются правила различных видов изафета: простой изафет, изафетной цепочки и изафета с однородными членами, и даются примеры. После этого рассматриваются словосочетания, относящиеся к «ложному изафету».

Summary

The use of izafet combinations in the Arabic language

In the introductory part of the article provides information about the nominal word combinations that exist in the Azerbaijani language. Then there is the discussion of the types of attributive phrases in Arabic. The main part of the article is devoted to the analysis of inconsistent phrases in Arabic. The rules of different types of izafet: simple izafet, izafet chains and izafet with the same member are explained and examples are given. Then the phrases related to "false izafet" are considered.

Rəyçi : dos. S.Mirzəyeva